

Ірина Ігнатенко
(Київ)

НЕБАЖАНЕ МАТЕРИНСТВО: ТРАДИЦІЙНІ НАРОДНІ ВІРУВАННЯ ТА ПРАКТИКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З «ВИТРАВЛЮВАННЯМ» ПЛОДУ

У статті розглянуто малодосліджене питання, пов'язане з народними уявленнями про Божу кару за гріх «витравлювання» плоду. Автор дійшла висновку, що в українському традиційному суспільстві до «витравлювання» плоду вдавалися вкрай рідко. Основною причиною, яка стримувала жінок іти на такий крок, був страх гріха дітовбивства.

Ключові слова: гріх, кара, дітовбивство, спокута.

Article deals with Ukrainian popular views on the abortion sin. Author comes to the conclusion, that abortion was a very rare phenomenon in the Ukrainian traditional society. The main reason, which kept women from such step, was fear of infanticide sin.

Keywords: sin, visitation, abortion, infanticide.

В статье рассматриваются народные воззрения традиционного украинского общества на грех «изгнания» плода. Автор приходит к выводу, что в традиционном социуме женщины крайне редко решались на искусственное прерывание беременности. Основной причиной этому служил страх греха детоубийства.

Ключевые слова: грех, наказание, возмездие, детоубийство.

Роль матері в житті й вихованні дитини була і є дуже вагомою. Проте останні дослідження етнологів та істориків доводять, що жінки-селянки були так заклопотані хатньою роботою, господарством, щоденною тяжкою фізичною працею, що їм просто не вистачало часу ідеально доглядати (у сучасному розумінні) своїх численних дітей, а смерть котрогось із них (особливо в багатодітній родині) інколи сприймалася як позбавлення «зайвого рота» [13; 17].

Із цього погляду не менш цікавим є питання про бажаність самої вагітності та чи не намагалися жінки її уникнути, а якщо намагалися, то якими методами, і які саме категорії жінок найчастіше вдавалися до таких дій.

Насамперед розглянемо способи, до яких удавалися жінки, аби позбавитися небажаної вагітності. Це передусім використання контрацептивних засобів. Слід зазначити, що їх застосування в народі також уважалося гріхом, як і аборт, адже вони унеможливлювали запліднення жінки й тому позбавляли її можливості завагітніти та народити дитину.

Контрацептивні засоби, які застосовувалися жінками традиційної української

спільноти, можна умовно поділити на два види: раціональні (уживання відварів трав, коріння тощо) та ірраціональні (магічні). Можна припустити (з огляду на більшу представленість у джерелах), що частіше застосовувалися останні.

За народними уявленнями, уже починаючи з весілля, можна було за допомогою магічних засобів позбавити жінку здатності народжувати. Це була певна опозиція («темний» бік) тим функціям весільних обрядів, головним призначенням яких було «програмувати» здорових та щасливих нащадків. У народі вірили, що саме в цей час можна не тільки активізувати магію плодючості, але й, навпаки, відтягнути настання вагітності або ж «позбавитися» нащадків назавжди. Зокрема, на весіллі практикувалася традиція биття горшків, черепки від яких символізували кількість майбутніх дітей. А якщо наречена не хотіла мати дітей, то ховала порожній горщик [2, с. 82].

Окрім того, жінка, «котра не хоче мати діти, то присідає на посагу, стільки пальців руки, кілька літ хотіла б не мати: коли б присіла цілу руку, то до смерті не родила б. Одначе це гріх і до неба за се не приймають» [8, с. 100].

Позбавити себе нащадків могли й самі молоді, якщо під час вінчання нібито випадково гасили свічки зі словами: «*Як немає світу, так щоб не було і дітей*» [11, с. 283]. Уважалося, що позбавити наречену здатності народити можна, якщо під час весілля надягти на неї чоловічу шапку [10, с. 173].

Марко Грушевський свого часу навів чотири основні способи, «*яких уживають, щоб не було дітей: а) притула, б) сорочка з циганами, в) перевязуванє пупа, г) даваннє*» [8, с. 96]. Розглянемо їх детальніше.

Щодо першого способу – притули (латин. *coitus interruptus* – перерваний статевий акт), то його застосування вважали за великий гріх, вірячи, що з викинутого сімені народжуються чорти [5, с. 79]. За відомостями з Київщини, до цього інколи вдавалася молодь, а застосовувати цей засіб подружній парі вважалося неприпустимим [8, с. 96].

Другий спосіб – «сорочка з циганами» належить до ірраціональних способів уникання вагітності й описується більшістю авторів, які торкалися досліджуваного питання, з чого можна припустити, що цей спосіб був одним із найпоширеніших. Він полягав у різних магічних діях, які проводили над сорочкою, заплямованою місячною кров'ю. Зокрема, таку сорочку забруднювали у челюстях печі, закопували в землю або підмішували в корм для тварин (собак чи свиней); воду, у якій прали «місячну» сорочку, зливали в пляшку й закопували в землю або випивали. Як варіант, палили в печі сорочку, на якій була місячна кров, або виливали туди воду, у якій цю сорочку прали [5, с. 79; 20, с. 23]. Інколи жінки навіть примовляли: «*Як ця кров на пічці печеться, так щоб і діти попеклися в моїй утробі*» [10, с. 20]. Саме тому, за народними переказами, під час горіння сорочки можна почути плач дітей [21, с. 423].

Цікаво зазначити, що для того, аби стався викидень, жінка палила й ту сорочку, у якій була під час статевих зносин із чоловіком [3, с. 24]. Магічна дія такого типу пов'язана з тим, що спідній одяг, насамперед сорочка, символічно замінювала тіло, виступала втіленням його функціональних характеристик [16].

Відомими були магичні дії, пов'язані з «перев'язуванням пупа»: вони полягали в

тому, що пуповину дитині зав'язували не «матіркою» – «материнською» конопляною пряжею, а плоскінною ниткою. Уважалося, що в такому разі в майбутньому вона не буде мати дітей [15, с. 336].

Що ж до «давання», то відомості Марка Грушевського досить обмежені, бо «*дуже скритно держать і допитаться дуже трудно*». А в інших авторів цей спосіб нам не траплявся. За відомостями, поданими дослідником, «давання» зводилося до того, що «*скло стерти треба дуже та ще шось вмішать туди, то либонь і не зачнеться дитина*» [8, с. 98].

Слід наголосити, що значна частина засобів запобігання вагітності була пов'язана саме з прийомом усередину різних субстанцій. Зокрема, жінки їли хліб із шерстю ялової корови чи вівці. Тут чітко простежується звертання до імітативної магії. У знахарській практиці вона застосовувалася за принципом «подібне лікує подібне». У цьому разі ялова корова мала «передати» свою неплідність жінці.

Цікаво, що існувало переконання, що заплідненню сприяє вживання насіння, тому, щоб уникнути вагітності, слід було виключити його з раціону. Виходячи з такого переконання, українці Холмщини й Підляшшя клали в домовину померлим дітям гарбузове насіння, що мало забезпечити їм плідність у потойбіччі [3, с. 302]. Це вірування могло виникнути за аналогією «насіння – сім'я». Так як земля родить урожай з насіння, так і жінка народжує дитину від «сімені» чоловіка.

Щоб відтягнути настання нової вагітності, жінки вдавалися й до заходів, заснованих на етимологічній магії. Скажімо, щоб діти «не зав'язувалися», жінка, підрублюючи сорочку, не мала зав'язувати вузлів.

Якщо жінка вже мала кількох дітей і не хотіла більше мати, то закопувала плаценту, яка символізувала плідність, біля порога, причому в перевернутому положенні; цим вона начебто клала край наступним пологам. Крім того, вірили, що якщо три дні не ховати послід, то три роки не буде дітей [12, с. 106]. Уважалося, що дітей не буде й тоді, коли дати з'їсти плаценту свині [5, с. 79].

Щоб уникнути нової вагітності, жінки також намагалися якомога довше годувати дитину груддю [9, с. 81]. Довготривале грудне вигодовування з метою контрацепції може бути пов'язане з віруванням в те,

що на материнському молоці, як і на місячних, «заміщується» життя дитини.

Щоб не завагітніти, застосовували й інші способи, як-от: *«щоб не запліднитись, знають наші жінки приборати відповідні положення під час зносин, а властиво в часи еякуляції, ... декуди стискають живіт або кладуться при зносинах боком або на живіт або зносяться ззаду, ... думають тако, що зараз по зносинах треба віддати мочь, щоб усунути сім'я, ... уживається і вимивання, у нас звичайно мочію, декуди водою»* [8, с. 99].

Окрім того, у народі вважали, що жінка не завагітніє, *«якщо після зносин повернуться животом вниз»* [5, с. 79].

Як зазначає Марко Грушевський, *«дуже широко розповсюджений погляд, що жінка не заплідниться, коли зноситься з кількома мужчинами. Се стає у нас дуже часто причиною, що дівчата попадають в добрій вірі в розпусту»* [8, с. 99].

Щодо абортів, то чим і в які способи позбавлялися від плоду, однозначно сказати складно, адже такі методи не афішувалися і приховувалися. За доступними матеріалами можна припустити, що при невеликому терміні вагітності застосовували досить варварські методи: жінки перетягували живіт рядном, мотузками, м'яли його, стрибали з висоти, підіймали тяжкі речі тощо, таким чином намагаючись викликати передчасні пологи [3, с. 25]. Проте найпоширенішим було ковтання різних субстанцій, серед яких перше місце займали відвари трав, зокрема материнки, вишневої кори, цвіту барвінку, шафрану, гречаної полови, конопляних маківок, лушпиння цибулі. Уживали всередину настоянку із суміші пороху, а також селітри, ртуті, сірки, міцної горілки [24, с. 74; 7, с. 320; 23, с. 84; 19, с. 52].

Лікар С. Верхратський наводить способи, які, за народними переконаннями, спричиняли викидень: *«Як місячні затримались і жінка вважала себе вагітною, то для порушення її пили шафран з горілкою, хіну, бузок, сажу, маточні рожки, рушничій порох з горілкою, вивар вишньового листя, дзензівера, барвінку. Робили гарячі купелі, парили ноги, пили бите скло, переступень, козацький мжегельник. Клади багато банок на крижі, «щоб зірвати плід»* [5, с. 79]. Насипали в миску негашеного вапна, поливали водою і ставали над паром. Гуцулки вважали,

що купелі з дубової кори й коріння порушують вагітність [5, с. 79].

Коли ж терміни вагітності були великими, то з-поміж відомих способів застосовувалося «викручування» плоду веретеном. Такі варварські операції найчастіше призводили до смерті жінки, якій зробили аборт.

Важливим є питання про те, до кого зазвичай зверталися жінки з проханням перервати вагітність. Зауважмо, що на початку ХХ ст. лікарня в селі була рідкісним явищем, і всі медичні послуги надавали місцеві народні цілителі. Зокрема, баби-повитухи обслуговували близько 90 % жінок, і лише їх десята частина зверталася по допомогу до кваліфікованих акушерок [4, с. 443]. Здебільшого саме баби-повитухи виконували на селі роль акушерів-гінекологів. Проте, як показують етнографічні матеріали та польові дослідження, абортів вони не робили – *«боялися загубити душу»* дитини. Крім того, головна їхня функція полягала в тому, щоб допомогти дитині народитися, а не позбавляти її життя.

Лікар С. Верхратський зазначав, що абортами на селі займалися «компанейські жінки», які «побували в світі». Зі своїх власних спостережень він констатував, що «баби-абортістки» справді були «компанейськими», схильними до вживання алкоголю. В окремих селах аборти робили санітарки міських і дільничних лікарень [5, с. 79].

Слід зазначити, що жінки, які *«допомагали скідати»* дітей, досить часто зазнавали більшого суспільного осуду, ніж жінки, які робили аборт [1, с. 6].

Не менш важливим є питання про те, які категорії жінок та з яких причин найчастіше вдавалися до таких дій.

Деякі збирачі етнографічного матеріалу категорично наголошували на тому, що до витравлювання плоду вдавалися лише дівчата, які втратили цноту до заміжжя. До цієї групи також входили «московки», покритки, жінки, які «нагуляли» дитину, а також вели розпусний спосіб життя [23, с. 84; 22, с. 7].

Однак трапляються відомості й про те, що аборти робили також заміжні жінки, щоправда, украй рідко й лише за граничних нестатків [1, с. 6].

Отже, можна припустити, що жінки запобігали вагітності та вдавалися до

абортів дуже рідко та лише в крайніх випадках. Тобто можна гадати, що це була не загальна практика, а винятки.

На пояснення того, чому такі дії не були поширеними, наведемо кілька ймовірних причин. По-перше, це моральність (точніше – аморальність) самого вчинку. У народній свідомості існувала непохитна віра в те, що душа в ненародженій дитині з'являється ще в утробі матері, тому аборти прирівнювалися до вбивства живої людини. Удвоє тяжчим видавалося таке вбивство, адже дитина вважалася безгрішною, чистою істотою, на відміну від дорослого, тому позбавлення її життя, порівняно з прямим убивством дорослої людини, досить часто сприймалося навіть як ще більший злочин [1, с. 6].

До того ж основним мотивуванням заборони абортів є поняття «гріх», що є не випадковим, адже такі погляди на аборти, як і вживання контрацептивних засобів, сформувався на наших теренах під впливом християнства ще з часів Київської Русі [18, с. 95]. Церква всіляко засуджувала (і засуджує) такі дії. Отже, з одного боку, догматичне православне вчення сформувало в народній свідомості ставлення до абортів як до смертного гріха дітовбивства, з другого – сама народна мораль визнавала цю дію аморальною і такою, що порушує закони Всесвіту: «Люди на те сходяться, побираються і любляться, аби мати діти» [6, с. 174]. Тому ще одним чинником, який міг стримувати жінок від абортів, була тривога за посмертну долю ненародженної, а тому й нехрещеної дитини.

Також не слід забувати усталеної в традиційному українському суспільстві думки про те, що жінка здобувала статус соціально повноцінної особи, лише реалізувавши себе як мати. Саме материнство робило її «справжньою» жінкою, яка займала високий статус у суспільстві. Відхилення від цієї норми вважали аномалією й усіляко засуджували [22, с. 86]. З огляду на це, сільська спільнота намагалася контролювати дії та поведінку жінок і в цій інтимній сфері.

Ще одним чинником утримування від абортів є висока смертність жінок, які зважувалися на таке. Інформації про це достатньо в наших польових дослідженнях та матеріалах інших учених [14].

Підводячи підсумки, зазначимо, що через відсутність (у досліджуваній нами період) медичної статистики щодо кількості жінок, які хотіли штучно перервати вагітність, не можна з певністю говорити про масовість таких звернень або, навпаки, стверджувати, що такі випадки були поодинокими. Однак етнографічні свідчення середини XIX – початку XX ст. однозначно засвідчують, що в українському традиційному суспільстві до абортів, як і до вживання контрацептивних засобів, ставилися вкрай негативно, насамперед через острах гріха дітовбивства та невизначеної посмертної долі ненародженної дитини. Окрім того, як можна припустити, жінки усвідомлювали величезний ризик абортів для їхнього здоров'я, що було додатковим фактором утримування від штучного переривання вагітності.

Подібні випадки, звичайно, траплялися (підтвердженням чому є відомі в традиційній культурі способи «скидання» дітей), проте видається, що це були радше винятки, до яких удавалися під тиском обставин (незаміжні дівчата намагалися зберегти в таємниці втрату цноти, заміжні жінки – здебільшого через матеріальну скруту), аніж поширена практика.

Література

1. *Белогриц-Котляревский А.* Юридические обычаи и воззрения, записанные в м. Камышине Миргородского уезда // Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 61 : О. Ф. Кістяківський, од. зб. 227–229, 20 арк.
2. *Борисенко В.* Весільні обряди та звичаї на Україні: історико-етнографічне дослідження. – К., 1988. – 188 с.
3. *Борисенко В.* Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 280–309.
4. *Боряк О. О.* Сільська баба-сповитуха в статусі родопомічниці. (Нові матеріали з історії народного акушерства в Україні) // Вісник Львівського університету. – Л., 2000. – Вип. 35–36. – С. 451–453. – (Серія Історична).
5. *Верхратський С. А.* Український медичний фольклор // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі –

НАФРФ ІМФЕ). – Ф. 14-3, од. зб. 452, 185 арк.

6. *Гнатюк В.* Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // ЗНТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 173–224.

7. *Гринченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1897. – Вып. 2. – 390 с.

8. *Грушевський Мр.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2006. – 256 с. : ілюстр.

9. *Гр(ушевський) Мр.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / обробив З. Кузеля // Матеріали до україно-руської етнології. – Л., 1906. – Т. 8. – 220 с.

10. *Кабакова Г.* Антропология женского тела в славянской традиции. – М., 2001. – 334 с.

11. *Кабакова Г. И., Толстая С. М.* Зачатие // Славянские древности: Этнолингвистический словарь : в 5 т. / РАН ; Ин-т славяноведения и балканистики ; отв. ред. Н. И. Толстой. – М., 1999. – Т. 2 : Д–К. – С. 282–284.

12. *Кабакова Г. И.* На пороге жизни: новорожденный и его «двойники» // Слово и культура: Памяти Никиты Ильича Толстого. – М., 1998. – Т. 2.

13. *Кись О.* Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М., 2003. – С. 161.

14. *Кись О.* Полтавщина 1997. Етнографічні матеріали з Полтавщини (Полтавська обл.),

записані в липні 1997 р. // Архів ІН. – Ф. 1, оп. 2, од. зб. 438.

15. *Корзонюк М. М.* Волинське Надбужжя (фольклорно-етногр. зб.) // НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 14-3, од. зб. 1194, ч. 1, арк. 336.

16. *Маєрчик М.* Одяговий метамовний код в обрядах родинного циклу (семіотичний аналіз традиції оголення лімінальних осіб) // Народознавчі зошити. – Л., 2000. – № 6. – С. 1027–1037.

17. *Пушкарева Н. Л.* Материнство в новейших социологических, философских и психологических концепциях // Этнографическое обозрение. – 1999. – № 5. – С. 48–59.

18. *Пушкарева Н. Л.* Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в X–XV вв.) // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 6. – С. 93–106.

19. *Сумцов Н.* Очерки народного быта. – Х., 1902.

20. *Талько-Грынцевич Ю. Д.* Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – 54 с.

21. *Трусевич И.* Зилле: Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья // Киевлянин. – 1865. – № 107. – С. 423–424.

22. *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині / записав П. Шекерик-Доників в с. Головах і Красносілі Косівського повіту // Матеріали до української етнології. – Л., 1918. – Т. 18. – С. 86–122.

23. *Ястребов В. Н.* Материалы по этнографии Новороссийского края. – О., 1894.

24. *Ящуржинский Хр.* Поверья и обрядность родин и хрестин // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 74–83.